

LƏMAN MƏMMƏDLİ*

ELÇİNİN NƏSR DİLİNDƏ DANIŞIQ-MƏİŞƏT LEKSİKASININ
ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Lüğət tərkibimizi əhatə edən sözlər üslubi baxımdan iki qrupda cəmləşir: yazılı dil və şifahi dil leksikası. Şifahi dil leksikası yazılı dildən fərqli olaraq dialoq dilinə yaxın olur və daha çox subyektiv xarakter daşıyır. Şifahi dil leksikasına daxil olan söz qruplarından biri məhz danışiq-məişət leksikasıdır. Bu kateqoriyaya xalqın adi danışığda, məişətdə işlətdiyi, gündəlik istifadə etdiyi sözlər aiddir. Bu sözlər şifahi dil üçün baza sayılsa da bədii dil üçün də xarakterik sayılır. Müəlliflər bu sözlərdən obrazların dilini fərdiləşdirmək, obrazın özünəməxsusluğunu səciyyələndirmək məqsədilə istifadə edirlər.

XX əsrin 60-cı illər nəsrinin böyük nümayəndələrindən biri də E.Əfəndiyevdir. Müəllifin nəsr dili olduqca zəngin və rəngarəngdir. Elçinin hekayə və povestlərinin dili üçün xarakterik sayılan söz qruplarından biri də danışiq-məişət leksikasıdır. Müəllifin əsərlərində emosional-ekspressiv, qiymətləndirici xarakterli, kobud səciyyəli və ya vulqar; yumşaldılmış ekspressiyaya malik olan və familiar söz və ifadələr öz əksini tapır. Müəllif bu söz qruplarından məqsədli şəkildə istifadə edərək müxtəlif üslubi məqamları ortaya çıxarmağa, həmçinin obrazın dilini tipikləşdirməyə və əsərin dilini xalq danışiq dilinə xas olan sadə və ahəngdar etməyə nail olmuşdur.

Açar sözlər: Elçinin nəsr dili, danışiq-məişət leksikası, ekspressiv-emosional sözlər, vulqar səciyyəli sözlər, familiar sözlər.

Giriş

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi üslubi cəhətdən iki böyük qrupa ayrılır ki, şifahi dil leksikası bu qruplardan biridir. Bu qrupa daxil olan sözlər müxtəlif xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Şifahi leksika ünsiyyət zəminində formalaşdığına görə onun üçün dialoq dili daha çox xarakterik sayılır. Bu qrupa aid olan sözlər daha canlı, rəngarəng olur və, əsasən, fərdi xarakter daşıyır.

Əsas təhlil

Dildə olan leksik vahidlər dar və geniş şəkildə işlənməsinə görə iki böyük qrupada cəmlənir:

1. ümumişlək söz və ifadələr;
 2. funksional-üslubi rənglərinə görə fərqlənən söz və ifadələr. (5. s. 177)
- Xalq danışiq dili leksik baxımdan iki qrupa bölünür:
1. danışiq-məişət leksikası;
 2. loru leksika. (6. s. 322)

İkinci qrupda cəmlənən leksik söz qruplarından biri də danışiq-məişət leksikasıdır. Bu qrupa aid olan söz və ifadələr bədii üslubda geniş şəkildə işləkliyə malikdir. Bu qrupda, əsasən, canlı xalq danışiq dilinin nitq ünsürləri iştirak edir. Yəni bu sözlər ümumilikdə xalqın gündəlik məişətdə ünsiyyət zamanı istifadə etdiyi sözlərdir. “İnsan həyatında təsadüf edilən əsas şeylərin adlarını, hərəkətini, onlara aid xüsusiyyətləri və hadisələri bildirən sözlərin məcmusu ümumxalq danışiq-məişət leksikası adlanır.” (1. s. 83)

Bildiyimiz kimi, bu leksik vahidlər normaya uyğun olduğu kimi normadan kənar da işləyə bilər. Məsələn, *yalan-uydurma-gop* sinonim cərgəsinə nəzər yetirdikdə görürük ki, *yalan*-ədəbi dil, *uydurma*-danışiq dili, *gop*-loru dil üçün xarakterik sayılır. Bunlardan birincisi- ədəbi dil üçün uyğun sayılan “yalan” sözü normaya uyğun sayılırsa, danışiq və loru dilə aid olan “uydurma” və “gop” sözləri normadankənar hesab edilir. Bu hal ədəbi dil üçün yolverilməz hesab olunsa da, bədii dil üçün səciyyəvi cəhət sayılır.

Danışiq-məişət leksikasına aid olan sözlərin semantikasında özünəməxsus ekspressivlik-emosionallıq olur və bu sözlərin mənasının dərin qatlarına nəzər saldıqda görürük ki, belə sözlər həm də qiymətləndirici xüsusiyyətə malikdirlər. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə həmin sözlər bədii üslubda geniş şəkildə istifadə olunur. Müxtəlif söz sənətkarları bu sözlərdən bəhrələnməklə öz üslubi məqsədlərinə xidmət edən daha canlı, təbii, xalq danışiq dilinin gətirdiyi sadəlikdən istifadə edirlər. Müəlliflər əsərin dilində bir axıcılıq yaratmaqla yanaşı, həm də oxucuda daha təsirli, dolğun təəssürat yaratmağa nail olurlar.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan E.Əfəndiyev ədəbiyyatımızın “altmışıncılar” nəsrinin özünəməxsusluğu ilə seçilən söz sənətkarıdır. Müəllifin müxtəlif janrlardan ibarət olan külliyyatı milli dilimiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

E. Əfəndiyevin nəsr dili çoxcəhətli və rəngarəngdir. Müəllifin əsərlərində bədii dil üçün xas olan bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə ilə yanaşı, canlı xalq dilinə məxsus söz və ifadələr də geniş şəkildə işlədilmişdir. Bunun nəticəsi olaraq müəllif danışiq dilinə məxsus söz və ifadələri bədii dilə gətirərək nəsr dilimizin daha sadə, canlı, təbii və ahəngdar olmasına böyük tövhələr vermişdir.

E.Əfəndiyevin əsərlərinə nəzər saldıqda danışiq-məişət leksikasına aid olan sözlərin geniş əhatədə işləndiyini müşahidə edə bilərik. Müəllifin hekayə və povestlərinin dilində danışiq-məişət leksikasının müxtəlif

ekspressiyaya malik olan emosional söz qruplarına rast gəlirik. Bu sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Emosional-ekspressiv xüsusiyyət daşıyan söz və ifadələr. Bu qrupa aid olan söz və ifadələr öz daxili semantikasındakı ekspressivliyinə, üslubi rəngarəngliyinə görə seçilir. Bu ifadələr çox zaman yüksək hiss-həyəcan bildirməklə digər kateqoriyalardan seçilir. Müəllifin nəsr dili üçün bu qrupa aid olan alqış və qarğışlar daha çox xarakterik səciyyə daşıyır. Sənətkar əsərlərində münasibət bildirmə baxımından obrazların nitqində bu ifadələrə yer vermişdir. Məsələn: Müəllifin dilində *“canım sənə qurban”, “atasını yandırın”, “qadan alım”, “qurban olum”, “kül olsun. başına”, “başına daş salsın”, “xoşbəxt olsun”, “oğullu-qızlı olsun”* və s. kimi ifadələr daha çox işləkdir. Nümunələrin işləndiyi bədii parçalara baxaq: *“canım sənə qurban, ay Şahin”* (3. s. 39), *“hədələyəcək ki, düşürəm aşağı, ananı ağlar qoyaram sənin”* (3. s. 51), *“al, qadan alım, al”* (3. s. 131), *“Kül olsun Əmirqulunun başına”* (3. s. 155), *“Allah bu arağı çıxaranın atasını gorbagor eləsin! Allah bütün Abdullaları cəzasına yetirsin!”* (3. s. 255), *“Səkinə bacı, maşallah, yaxşı oğlun var. Allah-taala onu sənə çox görməsin! Xoşbəxt olsun!”* (4. s. 14), *“Xoşbəxt olsunlar, oğullu-qızlı olsunlar, qoşa qarısınılar!”* (4. s. 37) və s. kimi nümunələrdə sənətkar mənfi və ya müsbət emosiyaları oxucuya daha təsirli çatdırmaq üçün bu ifadələrdən istifadə etmişdir.

2. Qiymətləndirici söz və ifadələr. Bu kateqoriyaya aid olan sözlərin mənasında xüsusi olaraq dəyərləndirmə, qiymətləndiricilik çaları olur. Məsələn: *“fağır”, “zay”, “tüllab”, “gədə”, “başı batmış”, “xuliqan”, “gönüqalın”, “qaraqün”, “cəmdək”, “başı küllü”, “bədbəxt”, “külbaş”, “maymaq”, “arsız”, “mırıq”* və s. Müəllif bu söz və ifadələrdən istifadə etməklə bir növ surətlərin xarakterinə qiymət verir. Surətləri tipikləşdirmək, onların nitqində öz dünyagörüşlərini, mənəvi aləmini, təhsilini daha aydın, obrazlı şəkildə göstərmək üçün bu sözlərdən məharətlə istifadə edir. *“Şuşa sanatoriyasındakı həmin avqust axşamı birdən-birə gədənin arvada acığı tutdu.”* (3. s. 129), *“Niyə gedib dans eləmirsən, kişi qırığı?”* (3. s. 129), *“Baladadaşın qarasına deyindi, xuliqandı dedi.”* (3. s. 160), *“Bəbir qaşqabağını nə qədər turşutsaydı, gönüqalın Sarı Zakir, onsuz da, heç nə başa düşməyəcəkdi.”* (3. s. 172), *“Görəsən, doğrudan da, Səlim Sürəyya boyda cəmdəyin atası bu sısqa, cılız kişidi?”* (3. s. 232), *“Axı, adamsan, ay külbaş, ay bəxti qara!”* (3. s. 255), *“Kim basdıracaq səni torpağa, ay üzü qara?”* (3. s. 257), *“Əlini uzadıb onun əmrinə müntəzir dayanmış alkoliqləri göstərdi: alkaşdı e bunlar, alkaş”* (3. s. 261) və s. kimi nümunələrdə də bu sözlərin semantikasındakı qiymətləndirmə çalarlığı bariz şəkildə duyulur.

3. Vulqar, kobud səciyyəli söz və ifadələr. Bu qrupa aid olan sözlər ədəbi dil üçün yolverilməz sayılır. Bədii əsərlərdə isə bu sözlər obrazların dili üçün xarakterikdir. Surətlərin dilində bu cür vulqar, təhqiramiz sözlərin işlədilməsi müəyyən məqsəd daşıyır. Müəllif obrazın nitqində bu ifadələrdən istifadə etməklə onun daxili aləmini açıb göstərir, surətlərin bir-birinə bəslədiyi münasibəti əks etdirir. Elçinin dilində verilmiş *“yerə soxum səni”, “eşşək oğlu, eşşək”, “əclaf oğlu, əclaf”, “tüpürüm sənin üzünə”, “çuşka”, “qurumsaq”, “hırıldayı”* və s. kimi sözlər obrazların mənfi xüsusiyyətini ifadə etmək, çatışmayan xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, müəyyən mənada təhqir etmək kimi üslubi məqamlarda işlədilmişdir. Bu sözlərin mətnə yaratdığı üslubi rəngarəngliyə nəzər yetirək: *“Ölürəm, ancaq sən məndən tez öləcəksən, nöşün ki, kişi döyülsən, oğraşsan”* (3. s. 43), *“Eşşək oğlu, eşşək! Düş yeri, canın çıxsın, nətər qoymusan orda, elə də tap gətir!”* (3. s. 351), *“Bu dəfə Cümü bankdakı arağın hamısını içdi və öz özünə : - zəhərdi?-dedi. –Bəs niyə səni öldürmür, ay it oğlu, it?”* (3. s. 367), *“Oğul, bu nə qarabağlı söhbətidi, bu nə bakılı söhbətidi, nə çuşkabazlıqdı, nə həmsəribazlıqdı, ayıb deyil?”*(4. s. 9). Göründüyü kimi, sənətkar bu sözlərin yaratdığı üslubi çalarlar vasitəsilə surətlərin qarşılıqlı münasibətini, bir-birlərinə bəslədiyi müxtəlif hissləri, düşüncələri daha obrazlı, emosional şəkildə vermiş, əsərin dilini daha canlı etməyə nail olmuşdur.

4. Yumşaldılmış ekspressiyaya malik olan söz və ifadələr. (6. s. 323) Bu qrupa aid olan sözlərin mənasına nəzər saldıqda semantikadakı kobudluq çalarının hələ də hiss olunduğunu görürük, lakin buna baxmayaraq bu kobudluğun nisbətən yumşadıldığını da müşahidə edirik. Məsələn: *“əkilmək”, “sırımaq”, “dəbərmək”, “təpişdirmək”, “mismırığını sallamaq”, “hürkmək”* və s. Bu söz və ifadələr, həmçinin sinonimik cərgələrin formalaşmasında da iştirak edə bilər: *“qorxmaq- hürkmək”*. Müəllifin əsərlərindən seçilmiş nümunələrə nəzər salaq: *“Buzovnada Nersesin dükanına bir çaxır gəlib ki, lap seyidi çağır, gəlsin içsin; durub çayxanadan əkildi.”* (3. s. 158), *“Hotel Bristol Muradı təkləyib başlayırdı xarici ədəbiyyatdan söz salmağa, Murad da bildiyi Amerika kosmonavtlarını bir-bir ingilis yazışları kimi Hotel Bristola sırıyırdı.”* (3. s. 185), *“Zübeydə illərdən bəri saralıb-solmuş, tələsik yazılmış o məktubu oxumağa başladı; birnəfəsə oxudu, elə bil illərin acı idi, çörək tapmışdı birdən-birə təpişdirirdi gözünə.”* (4. s. 93).

5. Familiar sözlər. Xalq danışıq dili üçün xarakterik sayılan bu sözlər geniş işləkliyə malikdir. Müraciət məqsədilə işlədilən bu sözlər çox zaman səmimi münasibəti də özündə əks etdirir. Elçinin nəsr dili üçün daha çox *“əzzim”, “dostum”, “balası”, “xala oğlu”, “balam”, “anam-bacım”, “qızım”, “atam balası”, “qağa”* və s. kimi sözlər xarakterikdir. Məsələn: *“Əlbəttə, bu saat mən onu sakitləşdirə bilərdim, deyərdim ki, əzzim, dostum, heç nigaran qalma.”* (3. s. 17), *“Tüfəngin yaxşısını ver, a xala oğlu, fiktivni iş görmə bizimlə!”* (4. s. 15), *“Güləndam nənə birdən-birə soruşdu: - Cavanşir, balası, iynə-sap götürməmişsən sən?”* (3. s. 130), *“Cinşeytandan ki belə qorxursan, yaxşı, balam, anam-bacım, nöşün camaatın getdiyi düz yolla evivüzə getməmişsən?”* (2. s. 75), *“Yanıdakini başa sal də, qızım...-dedi Zübeydə.”* (4. s. 76) və s. kimi nümunələrdə müəllif familiar sözlərdən istifadə etməklə daha rəngarəng və obrazlı müraciət formaları yaratmaqla yanaşı, obrazların bir-biri

ilə olan münasibətindəki səmimiliyi, yaxınlığı da ekspressiv şəkildə ortaya çıxarmışdır.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi şifahi dilin bir qolu olan müxtəlif emosiyalı söz və ifadələrdən formalaşan danışıq-məişət leksikası bədii dil üçün geniş əhatəyə malikdir. Bu sözlər bədii yaradıcılıqda müxtəlif məqsədlə istifadə oluna bilər. E.Əfəndiyev də üslubi məqsədlərlə bu kateqoriyaya müraciət etmiş və uğurlu nəticələrə nail olmuşdur.

Nəticə

Beləliklə, danışıq-məişət leksikasına daxil olan müxtəlif ekspressiyalı söz və ifadələr bədii dildə işlənərək obrazların nitqinin daha canlı, əsərin dilinin daha təsirli olmasına şərait yaradır. Müəllif bu söz qrupundan istifadə etməklə obrazların səciyyəvi xüsusiyyətlərini açmaqda, onların dilinin fərdiləşdirilməsi və tipikləşdirilməsində, həmçinin əsərlərin oxucu kütləsi üçün daha maraqlı, oxunaqlı və aydın olmasında bədii dil baxımından müxtəlif nailiyyətlər əldə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 192 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı: “Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının magistrantı”, 1962, 270 s.
3. Elçin. Seçilmiş əsərləri, 1-ci cild, Bakı: “Çinar-Çap”, 2005, 428 s.
4. Elçin. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, Bakı: “Çinar-Çap”, 2005, 370 s.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı, Bakı: “Elm və Təhsil”, 2011, 351 s.
6. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı: “Nurlan”, 2005, 452 s.
7. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları, Bakı: “Bakı universiteti”, 1999, 278 s.

**Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının magistrantı
e-mail: lamanmammadli075@gmail.com*

Laman Məmmədli

STILISTIC FEATURES OF COLLOQUIAL LEXICON IN ELCHİN'S PROSE LANGUAGE

The words that make up our vocabulary are stylistically concentrated in two groups: the written language and the spoken language lexicon. The lexicon of the spoken language is closer to the dialogue language than the written language and is more subjective in nature. One of the groups of words included in the oral language lexicon is the colloquial lexicon. This category belongs to the words used by the people in ordinary conversation and everyday life. Although these words are considered the basis of oral language, they are also considered characteristic of artistic language. The authors use these words to personalize the language of the images, to characterize the uniqueness of the image.

One of the great representatives of the prose of the 60s of the 20th century is E. Efendiyev. The prose language of the author is very rich and colorful. One of the groups of words that are considered characteristic of the language of the messenger's stories and narratives is the colloquial lexicon. The author's works contain emotional-expressive, evaluative, coarse or vulgar, softened expression and familiar words and phrases. By purposefully using these groups of words, the author managed to bring out various stylistic moments, as well as typify the language of the image and make the language of the work simple and harmonious, typical of the colloquial language.

Keywords: *Elchin's prose language, colloquial lexicon, expressive-emotional words, vulgar words, familiar words*

Ламан Мамедли

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗГОВОРНОЙ ЛЕКСИКИ В ПРОЗАИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ ЭЛЬЧИН

Слова, составляющие наш словарный запас, стилистически сконцентрированы в двух группах: письменной речи и лексике разговорной речи. Лексика разговорной речи ближе к языку диалога, чем к письменной речи, и носит более субъективный характер. Одной из групп слов, входящих в лексику

устного языка, является разговорная лексика. К этой категории относятся слова, используемые людьми в обычном разговоре и повседневной жизни. Хотя эти слова считаются основой устной речи, они также считаются характерными для художественного языка. Авторы используют эти слова для персонализации языка изображений, для характеристики уникальности образа.

Одним из крупнейших представителей прозы 60-х годов XX века является Э. Эфендиев. Прозаический язык автора очень богат и красочен. Одной из групп слов, считающихся характерными для языка рассказов и повестей вестника, является разговорная лексика. Произведения автора содержат эмоционально-экспрессивные, оценочные, грубые или вульгарные, смягченные выражения и знакомые слова и словосочетания. Целенаправленно используя эти группы слов, автору удалось выявить различные стилистические моменты, а также типизировать язык изображения и сделать язык произведения простым и гармоничным, типичным для разговорного языка.

Ключевые слова: *прозаический язык Эльчин, разговорная лексика, экспрессивно-эмоциональные слова, просторечия, фамильярные слова.*

Filologiya elmləri doktoru Akif İmanlı tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 19.02.2024

Son daxilolma tarixi: 15.03.2024